

SALOMAT MATKARIMOVA,

Urganch davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

AVAZ O'TAR IJODIDA TASHBEH VA HUSNI TA'LIL SAN'ATLARI ISTIFODASI VA NAVOIY TA'SIRI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Avaz O'tar ijodida tashbeh va husni ta'lil san'atlarining qo'llanilishi va bunda Alisher Navoiy ta'siri tahlil etilgan. Avaz O'tar muayyan poetik maqsadlarni ro'yobga chiqarish maqsadida qator she'riy san'atlar qatorida tashbeh va husni ta'lilga murojaat qiladi. Bu badiiy tasvir vositalari muallifga o'z fikrlari va his-tuyg'ularini aniqroq va yorqinroq yetkazish imkonini beradi, o'quvchining hissiy va intellektual idrokiga ta'sir qiladi. Avaz O'tar tashbeh va husni ta'lilni qo'llashda Navoiy an'analarini davom qildirish barobarida ularni rivojlantiradi va boyitadi. Maqolada shoirning tashbeh va husni ta'lil san'atlaridan foydalanishi va bunda Navoiy ta'siri misollar yordamida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Navoiy, an'ana, Avaz O'tar, she'riy san'at, tashbeh san'ati, tashbehi sareh, tashbehi jam, tashbehi tafzil, tashbehi mo'kad, husni ta'lil.

Annotation: In this article analyzes the use of tashbeh and husni ta'lil in the works of Avaz Utar and the influence of Alisher Nava'i on them. Avaz Utar uses tashbeh and husni ta'lil, among other poetic arts, to achieve specific poetic goals. These visual arts allow the author to more accurately and vividly convey their thoughts and feelings, influencing the reader's emotional and intellectual perception. By using tashbeh and husni ta'lil, Avaz Utar develops and enriches Nava'i's traditions, continuing them. Examples demonstrate the poet's artistic mastery and Nava'i's influence on the use of tashbeh and husni ta'lil.

Key words: Navoi, tradition, Avaz Utar, poetic arts, tashbeh, tashbehi sareh, tashbehi jam, tashbehi tafzil, tashbehi mu'kad, khusni ta'lil.

Kirish: Avaz O'tar mumtoz adabiyotda istifodada bo'lgan she'riy san'atlarni puxta egallagan va ularni asarlarida mahorat bilan qo'llagan. U yaratgan tashbeh, husni ta'lil namunalarini hayot hodisalarini, insonga aloqador haqiqatlarni, uning ruhidagi tug'yonlarni, his-tuyg'uga asoslangan fikrni poetiklashtirishga xizmat qiladi.

Maqsad va vazifa:

Shoir ijodida eng faol san'at – tashbeh hamda ijodkorning poetik maqsadini ro'yobga chiqarishda alohida mavqe tutuvchi husni ta'lil san'atlarining Avaz O'tar ijodida qo'llanilishi va bunda Navoiy ta'sirini o'rganish shoirning badiiy mahoratini oydinlashtirish imkonini beradi va bu mazkur masalani chuqur tadqiq etish zaruratini tug'diradi. Shunga ko'ra, Avaz O'tar asarlari badiiyatini ta'minlashda tashbeh va husni ta'lil san'atlarining o'rni hamda bunda Navoiy ta'sirini aniqlash maqsadida Navoiy va Avaz O'tar she'rlarini sinchkovlik bilan tekshirish, tahlil qilish hamda ilmiy ma'lumotlarga oydinlik kiritish vazifasi belgilab olindi.

Tadqiqot usullari:

Mavzuni yoritishda qiyosiy-tarixiy, germeneytik tadqiq usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohazalar:

“Avazning obrazli fikrlashida tashbih – hokim poetik usullardan... Avaz she'rlarida ko'pdan shoirlar xizmatida bo'lgan tashbihlarga murojaat qilsa-da, oshiq va ma'shuqa portet belgilari,

holat va harakat xususiyatlarini xarakterlashda ularni o'z fikr oqimi, tuyg'u ranglariga mahorat bilan muvofiqlashtiradi, ...tabiat hodisalari, odamlar o'rtasidagi ma'naviy-ruhiy munosabatlarni qiyoslashda aks ettiradi, insonning botiniy holat va tebranishlarini taqqoslash tilida dalillaydi, muddaoni tutilmagan obrazlar, voqelikdan tanlangan fakt va unsurlar bilan ifodalashga erishadi" (Haqqulov, 1987:179-180).

"An'anaviy obrazlar deganda o'zbek mumtoz she'riyatidagi ko'pchilikka ma'lum va mashhur, ko'p marta takrorlanib turuvchi, o'tmishda aksariyat shoirlarning mulki hisoblangan an'anaviy badiiy tashbehlarni ham tushunamiz" (Hayitmetov, 1957: 209-210). Avaz bu tashbehlarni davom ettirib, yangi qirralarini ochadi. Ba'zan o'z davri voqeliklarini, ijtimoiy muammolarni tashbeh o'laroq g'azal qatiga singdirib yuboradi. Ba'zi g'azallarida ("Malohat avjida husning qamardek", "Ey **hayotim** boisi bo'lg'on labi jonparvari", "Ko'rmasam mehri ruxing bu chashmi binoni netay?", "Yuzing nurig'a, ey sho'x, xurshid-u qamar muhtoj" kabi g'azallar) ohorli fikr-u tashbehlar silsilasini tiza borib, butun she'rni mazkur san'at asosiga quradi. Quyidagi Navoiy ijodida istifoda etilmagan tashbehlar badiiy topilmalardir:

Mujgonlaring tutubdurur ushshoq qatlig'a,

Rus-u yafun asokiri yanglig' chu saf-saf. (Avaz O'tar, inv.№7102:172)

Shoir ma'shuqa kipriklarini oshiq qatliga saf tortgan Rus-u Yapon askarlariga o'xshatadi. Mazkur tashbehga real hayot voqealari – birinchi jahon urushi hodisalari zamin bo'lgani ochiq ko'rinadi. Avaz O'tar mavjud reallikdan yangi tashbehlarni izlashi uning sinchkovligidan, hayot materialini badiiy inkishof etish iqtidoridan dalolat beradi. Quyidagi baytda yorning jonlar qushini band qiluvchi gesui (soch o'rini) tifga o'xshatiladi:

Yor **gesui** kelib jonlar qushin band etgali,

Turfakim, Haq sun'i birla sarbasar **monandi tif.** (Avaz O'tar, inv.№7102:173)

Navbatdagi ohorli tashbeh ham Avaz badiiy mahoratiga dalildir:

O'tlug' yuzung ersa nori so'zon,

Jonlar erur onikim **sipandi.** (Avaz O'tar, inv.№942:187^b)

Mahbubaning yal-yal yongan yuzini yonib turgan o't – nori so'zonga qiyoslagan shoir jonni shu o't ustidagi "sipand" – isiriqqa qiyoslaydi. Navoiy:

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,

Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas, – (Navoiy, 2011: 243)

baytida yorning o'tlug' yuzini o'tga mengzab, uning ustida muhabbat tuxmini "sipand" tarzida talqin qilsa, Avaz oshiqlarning jonlarini sevgilisining husniga ko'z tegmasligi uchun isiriq qilishga chog'lanadi. Zero, Ma'shuqi Azall bilan ushshoq o'rtasida oxirgi to'siq bo'lgan jon pardasining yor yuzi taftida kuyib bitishi vaslga yetishning yagona chorasi, jonning jononga qovushishining oxirgi manzili. Avaz ustoz qo'llagan tashbehni yangi qirralarini kashf etib, uni chuqur mazmun ifodasiga xizmat qildiradi.

Avaz ijodida tashbehning qator namunalari kuzatiladi. Quyidagi baytning ilk misrasida **tashbehi sareh** (ochiq o'xshatish), ikkinchi misrasida **tashbehi jam'**ni ko'rish mumkin:

Malohat avjida husning qamardek,

So'zing lazzatda **qand** ila **shakardek.** (Avaz O'tar, inv.№7102:214)

Navbatdagi baytda **tashbehi mo'kad** (ta'kid yo'li bilan o'xshatish) mavjud:

Nigorimkim, erur asru sitamgar,

Qoshi – yo, kirpiki – oq, chashmi – kofar. (Avaz O'tar, inv.№7102:79)

Tashbehi tafzil qo'llanilgan quyidagi baytda shoir oldin ma'shuqa yuzini kun – quyoshga mengzaydi, ammo o'z o'xshatishidan qaytib, oftobdan mahbuba yuzining ustunligini "Anga har tun **zavol** erdi, munga har kun **kamol** erdi" so'zlari bilan dalillaydi:

Yuzining mehrini kundek demak behudago'likkim,

Anga har tun **zavol** erdi, munga har kun **kamol** erdi. (Avaz O'tar, inv.№7102:362)

Avaz quyidagi baytda yorning beqaror ko'zlarini elni oziga jalb qiluvchi ikki chobuk g'izolga qiyoslaydi:

Bordur latofat gulshani ichra, nigoro, **ko'zlaring**,

Elni o'ziga qilg'uchi moyil **iki chobuk g'izol**. (Avaz O'tar, inv.№7102:222)

Bunda navoiyona qiyos ta'siri seziladi. Hazrat Navoiy "Sho'x ikki g'izolingni noz uyqusi-dan uyg'ot" misrasida yor ko'zlarini ikki g'izolga qiyoslaydi. Avaz baytida tashbeh (ko'zlarning ikki chobuk g'izolga o'xshatilishi) va istiora (latofat gulshani) singari badiiy san'atlar vositasida mazmun go'zal badiiy shaklda beriladi.

"Navoiy metafora va o'xshatishlarida narsalarning tashqi mushohadalarigagina emas, ko'proq, narsalar, hodisalar, kartinalar orasidagi ichki mushobahadlar, bog'lanishlar, munosabatlarga zo'r ahamiyat beradi. Buning natijasida yangi poetik birikmalar, yangi poetik majozlar yaratadi, badiiy vositalari xazinasini boyitadi, she'rning obrazlilikini quyuqlashtiradi. Bir misrada ifodalangan poetik ma'no bilan keyingi misradagi so'zlar orasida ichki bog'lanishlar topadi, yangi, mantiqan bir-biridan kelib chiqqan va butun butun bir lavha chizadi" (Oybek, 1979: 42). Shu kabi Avazning quyidagi baytida zulqofiyatayn san'ati (ko'zlaringg'a – so'zlaringg'a, xunborim – ash'orim), muvozan (misralardagi so'zlarning vazndoshligi, *ey* va *nazm* so'zlarini istisno qilganda), shuningdek, *chashmi* va *ushbu* so'zlaridagi yangroqdosh "*sh*" tovushining ishtirok etganligi baytning xushohangligini, jozibadorligini ta'minlash orqali estetik ta'sirni kuchaytirgan bo'lsa, mahbuba ko'zlariga oshiqning qon to'kuvchi diydalarining hamda purma'no, dilxush so'zlariga muallifning sermazmun, dilkash ash'orining bag'ishlanishi mantiqiy uyg'unlikni yuzaga keltirgan. Ayni o'rinda xunbor ko'zlarning buloqqa tashbeh qilinishi (*chashmi* xunbor)da ham tasviriylik va ta'kid kuchli: buloqdan qaynab chiqqan suvning tinmay oqishi va oshiq ko'zlaridan ashkning betinim to'kili-shi davomiylik nuqtai nazaridan uyg'unlik kasb etsa, buloqning va ko'zning ko'rinishi shakliy mutanosiblikka asos bo'lgan:

Ko'zlaringg'a, *ey* qaroko'z, *chashmi* xunborim fido,

So'zlaringg'a *nazm* bo'lg'on *ushbu* ash'orim fido. (Avaz O'tar, inv.№7102:18)

"Ijodkorlarning badiiy mahorati, eng avvalo, uning mazmun va shaklga munosabati bilan belgilanadi" (Hasanov, 1993:67). "San'atda ... uyg'unlik muhimroq" (Rustamov, 1979:33). Shakl va mazmunni mutanosiblashtirish yo'lidan borgan Avaz ijodida she'riy san'atlarning g'azaldan g'azalga takomillshtirib borilganini kuzatish mumkin. "Har kishikim, gar o'zin ishq ichra hayron aylagay" boshlanmali g'azalda ilk misrada bitta **zulf** tilga olinib, navbatdagi baytda oshiq xotirining oshufta (*parishon*) va ta'bining *parishon* bo'lishida **zulf**, xotir hamda ta'b *parishonlik* belgisiga ko'ra mantiqan uyg'unlashgan. Shuningdek, **zulfi** mushkin izofaviy birikmasida **zulf** hamda mushk qoralik va xushbo'ylik belgisi e'tiboridan tashbihi muyaqqad (faqat mushabbih va mushabbihun bihdan iborat)ni yuzaga keltirgan:

Kimsakim, ul **zulfi mushkin** sori rag'bat aylasa,

Xotirin oshufta-u ta'bin parishon aylagay. (Avaz O'tar, inv.№7102:344)

Shoir "Har kishikim, orzuyi vasli jonon aylagay" boshlanmali g'azalida tasviriylikni oshirish, mazmunni go'zal libosda berish maqsadida ayni detallarga kengaytirgan holda qayta murojaat qiladi:

Kimki yorin **xol** ila **zulf-u xatin** fikr aylasa,

Xotirin oshufta-u ta'bin parishon aylagay. (Avaz O'tar, inv.№7102:350)

Bunda dastlabki misrada uch detal – yorning **xoli**, **zulfi** hamda **xati** ketma-ket kelishi ta'dil san'atiga asos bo'lgan va navbatdagi misrada yorning **xoli**, **zulfi** hamda **xatini** o'ylash xotir va ta'bning *parishon* bo'lishiga sabab sifatida keltirilgan.

Shoir she'riyatini bezagan san'atlardan yana biri – husni ta'lildir. "Husni ta'lil san'ati baytda ifodalanayotgan hayotiy voqea, hodisa yoki holatga g'ayritabiiy, ya'ni haqiqiy bo'lmagan biron

sabab ko'rsatish, shu vosita orqali u yoki bu g'oyaviy-badiiy niyatni amalga oshirish, biron g'oya yoki fikrni ta'kidlab ko'rsatishni nazarda tutadi" (Hojiahmedov, 2008:18). Avaz O'tar husni ta'lil san'atiga murojaat qilib, g'ayritabiiy talqinga asoslangan bir qator yorqin badiiy lavhalar yarata-di. Uning ijodida gul, quyosh timsollari zaminida yaratilgan husni ta'lilning chiroyli namunalari-ni ko'ramiz. Quyidagi baytda gulning ochilish holatidan mahbuba go'zalligini obrazli tarzda if-odalashda mohirona foydalanilgan:

Burqa'in olg'och jamolidin chamanda ul go'zal,

Jaybini chok aylabon bo'ldi base bechora gul. (Avaz O'tar, inv.№7102:236)

Tabiiy holat – gulning ochilishi g'ayritabiiy tarzda – chamanda yuzidan pardasini ko'targan go'zalning jamolini ko'rib, ko'ksini chok qilgan – deb badiiy talqin qilingan. Tashxis san'atiga asoslangan bu tasvirda insonga xos "jaybi (kiyimning yoqasi)ni chok qilmoq" xususiyati gulga ko'chirilgan va husni ta'lil ma'shuqa yuzining guldin ham latifroq ekani, go'zalligi, latofatini ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, "Jaybini chok aylabon bo'ldi base bechora gul" misrasida shoirning gulni "bechora" deb ta'riflashida unga xayrixohligi, uni o'zi kabi xor-u zalil ko'rishi sezilib turadi. Aytish mumkinki, ijodkor "bechora gul" timsolida zor-u nizor oshiq, mazlum kishilar obrazini ham umumlashtirishga erishgan.

"Adabiyotimiz tarixi shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi bo'lib kelgan" (Hojiahmedov, 1998: 3). Quyidagi yorqin husni ta'lil shoirning badiiy tafakkuri quvvatini namoyon qiladi:

Bulbuli shaydoni bag'rig'a urar xori firoq,

Bu jihatdin bo'lg'usi so'ngra so'lub ovora gul. (Avaz O'tar, inv.№7102:236)

Gulning avval nafis va maftunkor bo'lib ochilib, so'ngra so'lishini nazarda tutgan shoir husni ta'lil san'ati asosida chiroyli bir fikrni ifodalagan. Gulning so'lishiga sabab "uning bulbuli shay-doning bag'riga tikanlarini sanchganligi" deb g'ayritabiiy dalil keltirgan. Shoir yaratgan ushbu g'ayritabiiy talqindan ijodkor ko'zlayotgan asosiy maqsad tabiiy jarayon – gulning so'lishi tas-virini berish emas, balki "birovning diliga ozor bergan, yuragiga nishtar sanchgan kishi muqarrar halokatga mahkumdir" degan ta'kididir.

Quyidagi baytda Avaz quyoshni go'zal mahbubaga oshiq bo'lgan siymo sifatida tasvirlar ekan, oftobning tabiiy xatti-harakatini husni ta'lil san'ati asosida ta'sirchan ifodalaydi:

Ey, jamoling volasi gar ermas ersa oftob,

Ne uchun qilg'usidur tinmay hamisha iztirob. (Avaz O'tar, inv.№7102:36)

Avaz oftobning haroratli ko'rinishini, titrab turgandek holatini g'ayritabiiy sharhlash orqali mahbuba malohatini ta'kidlashni maqsad qiladi va quyoshning iztirobi (beqarorligi)ga yor jamoli-ga maftun-u shaydolikni sabab qilib ko'rsatadi. Bunda Atoiy va Ogahiy qo'llagan an'anaviy husni ta'lilning yangicha ifodasi ko'zga tashlanadi.

Quyidagi baytda quyoshning botishi manzarasidan unumli foydalanib, husni ta'lilning chiroy-li namunasi yaratilgan:

Bu dam yorim olsa yuzidin niqob,

Bo'lur zarradek nopadid oftob. (Avaz O'tar, inv.№7102:38)

Shoir ta'riflayotgan mahbuba shu qadar go'zalki, u yuzidan niqobini olganda, nurli ruxsori-ni ko'rgan oftobning ko'zlari qamashib, zarradek g'oyib bo'ladi, botadi. Baytda ifodalangan hayotiy haqiqat va badiiy talqin o'rtasida hech qanday mantiqiy aloqa bo'lmagani holda ularni o'zaro bog'liq deya taqdim qilinishi – shoir g'oyaviy-badiiy niyatining hosilasidir. Shoir quyoshning botishini mah-buba chehrai olamtobining nuriga dosh berolmaslik ifodasi sifatida g'ayritabiiy talqin qilish orqali yor latofatining behad go'zalligi, yuzlarining nihoyat darajada nurliligini ta'kidlashga erishgan.

Avaz ijodida navoiyona uslubda yaratilgan husni ta'lil namunalari ham ko'ramiz:

Nega har kunda so'yi Sharqdin, ey mah, tulu' aylar,

Yuzing nurig'a xurshid ermasa bo'yla agar muhtoj. (Avaz O'tar, inv.№7102:69)

Shoir quyoshning har kun Sharqdan chiqishini uning porlab olamga ziyo taratish uchun mahbubaning munavvar chehrasidan nur olishga muhtojligi bilan izohlaydi. Misradagi "bo'yla" so'zi esa xurshidi olamning bu holati oshiqning mahbuba iltifotiga muhtojligiga qiyoslanayotganidan dalolat beradi. Bundan anglashiladiki, shoir oshiq iztiroblari, uning yor vasliga ehtiyojmandligini obrazli tasvirlash maqsadida husni ta'lil san'atiga murojaat qilgan. Bu - Navoiy an'anasining shoir ijodidagi davomidir. Binobarin "Alisher Navoiy... muhim bir kashfiyotdan she'riyatimizni bahramand qildi: u husni ta'lil san'atini o'zi chizayotgan lirik qahramonning qiyofa-yu tuyg'ulari, sevgilisiga bo'lgan sidq-u vafosi, hijron damlaridagi dardli kechinmalarini ta'sirchan ifodalash uchun ham qo'llay boshladi" (Hojiahmedov, 2008:73). Avaz uning bu kashfiyotini o'z ijodiga muvaffaqiyatli tatbiq qilib, husni ta'lilning betakror namunalari poetik tasvirga jalb qilgan. Buni yuqoridagi misol ham tasdiqlaydi. Shuningdek, quyidagi husni ta'lil ham Navoiy ta'sirining samarasidir:

Dilbarim ruxsori birla bahs etib ta'diblar –

Ko'rdi tong bodi yelidin jaybin aylab pora gul. (Avaz O'tar, inv.№7102:236)

Gul tojibarglarining yirtilgan matodek qat-qat bo'lib turganini kuzatar ekan, shoir gul mahbubaning latif, nafis ruxsori bilan husn talashib bahs etgan, buni ko'rgan tong nasimi gulga ta'dib berib, uning ko'ylagi yoqasini – jaybini pora-pora qilgan, deya sharhlaydi. Hayotiy holatga bu tarzda g'ayritabiiy sabab ko'rsatish hazrat Navoiy yaratgan husni ta'lil namunalari ta'sirining bir ko'rinishidir. Bunda Hazrat ijodidagi "Oy sening go'zal yuzing bilan talashgani uchun go'yo Quyosh panjasi bilan uning yuziga shapaloq tortib yuborgani tufayli yuzi ko'kimtirdir" mazmunidagi husni ta'lildagi badiiy talqin qilish tarziga monandlik mavjud:

Oy yuzing birla talashdi buki ko'ktur orazi,

Panjasi birla quyosh go'yo yuziga urdi koj. (Navoiy, 2011:98)

Xulosa: Avaz O'tar mumtoz she'riyatimizdagi she'riy san'atlarni ma'no xarakteri, obraz talabi, ohang yo'llariga ko'ra mahorat bilan qo'llagan. Uning ijodida qo'llanilgan tashbeh, husni ta'lil san'atlari shoir maqsad qilgan fikrni poetiklashtirishga xizmat qilgan. Shoir ijodida mazkur san'atlarning Hazrat Navoiy ijodida uchramaydigan yetuk namunalari kuzatiladiki, bu Avaz badiiy mahoratining yuksakligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 2-jild. Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

2. Alisher Navoiy. *To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 3-jild. Xazoyin ul-maoniy. Badoye' ul-vasat.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

3. Avaz O'tar. Devon. O'zR FASHI, Qo'lyozma, inv. № 942.

4. Avaz O'tar. Devon. O'zR FASHI, Qo'lyozma, inv.№ 7102.

5. Haqqulov I. *Avazning she'riy mahorati haqida.* // Qobulov N., Mo'minova V., Haqqulov I. *Avaz va uning adabiy muhiti.* – T.: Fan, 1987. – B. 179.

6. Hasanov S. *Sab'ai sayyorning badiiyatiga doir*// Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. – Toshkent: Fan, 1993.

7. Hayitmetov A. *Adabiy merosimiz ufqlari.* – T.: Fan, 1957. – B. 209-210.

8. Hojiahmedov A. *Husni ta'lil san'ati.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – B. 18.

9. Hojiahmedov. A. *She'riy san'atlar va mumtoz qofiya.* – T.: Sharq, 1998.

10. Oybek M.T. *Mukammal asarlar to'plami. 19 tomlik. T.13.* – T.: Fan, 1979. – B.42.

11. Rustamov A. *Navoiyning badiiy mahorati.* – T.: Adabiyot va san'at nashr., 1979. – B.33.